

Linguistic Portrait of Ukrainians of the XVI - XVIII Centuries

Hanna Dydyk-Meush

Doctor of Philology, Department of Ukrainian Language,

I. Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies

Email: hanna.dydykmeush@gmail.com

Abstract

Based on the material of Ukrainian written sources, different in genres and styles, an attempt was made to create a linguistic portrait of Ukrainians of the 16th – 18th centuries. This article is the first of a planned series of publications. The linguistic portrait of the speakers of the Ukrainian language of the 16th – 18th centuries was created using phrases with the pivotal component *рука* (*руки*). The described phrases had a high frequency of use and different grammatical characteristics, although they functioned mainly as a synecdoche.

The largest group of phrases that perform a nominal function and designate a person (God, angels, devil, man), at the same time qualifier-definition clarifies its characteristics. Such phrases are free linguistically, but are compositionally related on the basis of stereotypes, cultural (in particular religious) or historical-chronological markers, etc. The second largest group is phrases, which are participial constructions (mainly in business-style texts). For example, stamp phrases (*рукою власною, щедрою рукою*, etc.). There are not many free phrases (*сухая рука, руки материнские, руки архиерейские*, etc.).

In the modern Ukrainian language, such complexes have been partially preserved, but those that have survived and those that have not entered the modern lexicon are all living, vivid evidence of the Ukrainian material and non-material tradition. At the same time, they are an important tool for creating a linguistic portrait of Ukrainians in the 16th – 18th centuries.

Keywords: monuments of the Ukrainian language, linguistic portrait, synecdoche, free phrases, related phrases, phrase-stamps.

МОВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦЯ XVI – XVIII СТОЛІТЬ

Ганна Дидик-Меуш

Анотація

На матеріалі українських писемних пам'яток, різних за жанрами і стилями, зроблено спробу створити мовний портрет українця XVI–XVIII ст. Пропонована стаття – перша із запланованого циклу статей. У ній мовний портрет носіїв української мови XVI–XVIII ст. відтворено за допомогою словосполучень зі стрижневим компонентом *рука (руки)*, які в українській мові зазначеного періоду мали високу частоту використання та різні граматичні характеристики, а загалом функціонували як синекдохічні назви.

Найчисельнішу групу формують ті вибрані з текстів словосполучення, які виконують номінаційну функцію і позначають особу (Бога, ангелів, диявола, людину), а кваліфікатор-ад'єктив уточнює її характеристики. Такі словосполучення є вільними у мовному плані, проте зв'язані композиційно на основі стереотипів, культурологічних (зокрема релігійного) чи історико-хронологічних маркерів та ін. Другу за чисельністю групу формують словосполучення, що є прислівниковими конструкціями переважно в текстах ділового стилю. Це, зокрема, вирази-штампи (*рукою власною, щедрою рукою* та ін.). Найменша за чисельністю група – вільні словосполучення (*сухая рука, руки материнские, руки архиєрейские* та ін.).

У сучасній українській мові такі комплекси збереглися частково, проте і ті, що закріпилися, і ті, що не увійшли до сучасного лексикону, – усі є живим, яскравим свідченням української матеріальної та культурної традиції і водночас важливим засобом для створення мовного портрета українців XVI–XVIII ст.

Ключові слова: українські писемні пам'ятки, мовний портрет, синекдоха, вільні словосполучення, зв'язані словосполучення, вирази-штампи.

Пам'ятки української мови дають змогу досліджувати життя наших предків у багатьох його виявах, вивчати матеріальну та духовну культуру, відтворити мовне багатство носіїв української мови XVI–XVIII ст. і на основі цього подати їхній мовний портрет. Слова, які відображають і зберігають упродовж століть досвід носіїв мови, є основними елементами системних засобів і функціонують як субстрати, цементуючи мовленнєві утворення, зокрема словосполучення. Що більше опрацьовано українських пам'яток, то точнішим і детальнішим буде результат.

Цикл статей із цієї проблематики можна розпочати дослідженням про словосполучення зі стрижневим компонентом *рука* (*руки*), які в українській мові XVI–XVIII ст. мали високу частоту використання та різні граматичні характеристики, а загалом функціонували як синекдохічні назви.

I. Найчисельнішу групу формують ті вибрані з текстів словосполучення, які виконують номінаційну функцію і позначають особу (істоту), а кваліфікатор-ад'єктив уточнює її характеристики. Такі словосполучення є вільними у мовному плані, проте зв'язані композиційно на основі стереотипів, культурологічних (зокрема релігійного) чи історико-хронологічних маркерів та ін. (Дидик-Меуш, 2011, Дидик-Меуш, 2013, Дидик-Меуш, 2015).

1. Божественні істоти, особи Святого Письма

1.1. Бог

- **рука Божая**: подобно сама рука Божая мощная васъ задержала (Вільна, 1599 Ант. 881)¹; пор. син.: коронү взати небесного царства вт Руки Бога моего (Чернігів, 1646 Перло 22 зв.)

¹ Усі скорочення джерел див. у: Гринчишин Д.Г., Чікало М.І. (1994). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів.

• **руки Бозскїи (Бозский):** сынѡвѣ Православныи <...> што колвекъ з' рукъ Бозскихъ мають (Київ, 1648 МІКСВ 350); пор. також вільне словосполучення: [Христосъ] душѹ приналъ въ рѹцѣ свои Бозскїи и вмѣстилъ въ нѣдра Авраама (Київ, 1646 Мог.Тр. 946)

• **рука господна: и роука господна** была с нимъ (XVI ст. УЄ Літк. 71)

• **рука панская:** ѡ сынѣ диаволовъ неприятелю всакои справедливости и не перестанешъ же переворочати простыхъ дорогъ панскихъ и для того ѡто рука панская на тебѣ (XVI ст. КА 68).

Вираз *руки людскіє* 'людина, рід людський узагалі' перебуває в антонімічних зв'язках із наведеними вище словосполученнями: такове место пречюдное, не рѹками людскими збѹдованное, но самымъ премѹдымъ бѹдовцею богомъ (Почаїв, 1618 Зерц. 67 зв.); многіє народы <...> онымъ бездушнымъ а рѹками людскими оучиненнымъ, богомъ нерозѹмнымъ кланали (серед. XVII ст. Хрон. 20).

1.2. Ангели

• **руки ангелскіє (ангельскіє):** млоденець <...> през сѣбе ангѣлскіє роуки былъ позысканъ (Острог, 1607 Лѣк. 85); пор. син.: Єдвабница бѣлає червоно пасковатає, на днѣ воскресеніє хвѣ в рѹки Ангелу сѣ дает (Львів, 1637 Інв. 68).

1.3. Апостоли

• **руки апостолскіє:** и руками апостолскими диалосѣ много знаков и чудъ межи людми (XVI ст. КА 23); пор. вільне словосполучення: пѣть хлѣбовъ поламавши Хсѣ оученикомъ своимъ далъ, а тыѣ оулѣмки вѣ рѹкахъ Апостолскихъ мнѣжилися (Київ, 1637 УЄ Кал. 429)

1.4. Диявол

• **руки (руцѣ) бѣсовскіє:** такъ и тебѣ ѡ душе, скоро впадаешъ в рѹцѣ бѣсовскіє заразъ ѡчи заслѣпляютъ (поч. XVII ст. Проп. р.).

Оказіонально засвідчено синекдоху *рука адова* ‘пекло’: Аєкъ Давидъ мовит: Кто естъ члѣкъ иже поживеть и не оузритъ смерти, избавить дшѣ свою изъ руки адовы (Київ, 1625 Коп.Каз. 4); пор. син.: мѣсто адово, адовы пропасти, дно адове, кгдахи адовы [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 75–76]. Проте аналогічні, здавалося б, словосполучення зі спільним ад’ективом *адовъ* і субстантивами-синонімами *брами*, *врата* позначають різні об’єкти: *брами адовы* ‘царство диявола’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 49], *врата адовы* ‘ворожі сили’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5, 12].

2. Людина

2.1. Посада, чин, рід діяльності, фах

- **рука королевская** ‘король’: Подпис руки королевское (Вільна, 1507 AS III, 43)

- **рука папезкая** ‘Папа Римський’: немало попов хотѣли <...>, абы папезкая рука благословенством не досягнула ихъ (Львів, 1605–1606 Перест. 45)

- **руки гончарьские** ‘гончар’ (тут – образно): ото чстѣнии снѣове сїону одѣянии прѣвым златом втмѣнили сѧ ете в начинѣ глинаное, и в роботу рукъ гончарьскихъ (Острог, 1599 Кл.Остр. 228)

- **руки золотарьские** ‘золотар, ювелір’: связкове бедръ твоихъ якоже то запонки, которыи жъ то соуть скованы руками золотарьскими (поч. XVI ст. Песн.п. 55)

- **руки катовские** ‘кат’: Желеха выдати до рукъ катовскихъ не могъ (Петрків, 1564 AS VI, 253); пор. син.: за свои злыи учинокъ у ката в руках был (1566 ВЛС 92 зв.); шляхтич <...> не маеть быти до ката в руки и на мукѣ давань (1566 ВЛС 104 зв.)

- **руки пастырские** ‘пастир, священник’ (тут – образно): одно назначивъ Господь Богъ пастырюмъ, котрыи зле пасуть увци его, такъ рекучи: “Буду смотрѣти кырве невиноватби отъ рукъ пастырскихъ” (XVI ст. НС 218); пор. син.: през Пророка Іезекїила Богъ Всемогущій, зъ рукъ Пастырwвъ оупоминатисѧ wбѣщуетъ (Київ, 1637 УЄ Кал. 10)

- **рука писарская** ‘писар’: сєс выпис под Печатми нашими ис подписомъ рѹки Писарское <...> выдан (Чернігів, 1640 ЛНБ 5, III 4063, 112); пор. синонім: атаманъ чигринскій печать свою мескую чегринскую до сєе духовнице моеє приложил, а писаръ руку свою подписаль (Чигирин, 1600 ЧИОНЛ VIII-3, 15)

2.2. Походження, спорідненість, народ, народність

- **руки жидовськіє** ‘євреї, жидаї’: до того просити, абы Прєшкрипциє На добрахъ Стоѣчихъ Нашихъ рѹскихъ Не была. А звласча На тыхъ, котрыє до рѹкъ СѢрменскихъ, И жидовскихъ, Ёкимколвекъ Способомъ заведєныє Сут (Львів 1609 ЛСБ 421)

- **руки вѣрменськіє** ‘вірмени’: див. цитату вище

- **руки сарацинськіє** ‘сарацини’: панство кѣрецькоє пришло в руки сарацинськіє, за грѣхи христїанськіє (Львів, 1605–1606 Перест. 26)

- **руки татарськіє** ‘татари’: пан Янъ Оратовскій <...> скоро толко по выстю з неволи, рук неприятеля Крижа Светого, татарскихъ, вышедъшы, жалобливє <...> свєдчыл (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 168); див. ще: **руки поганськіє**

- **руки халдейськіє** ‘халдеї’: Патріарха Аврама тысь вт рѹкъ халдейскихъ Исаака вт СѢфѣрь выбавиль СѢтцевскихъ (1625 Коп.Ом. 133)

- **руки поганьськіє** // **рука поганьская** ‘те саме, що **руки татарськіє**’: были ма з Божєго допущєна поганство Татаровє взяли, и сєдел єсми вѣ их поганскихъ рукахъ в Бєлєгородѣ (Острог, 1514 AS III, 114); одъныхъ мешъчанъ погубили, другихъ в воду потопили, третихъ в поганьськіє руки до Орѣды загънали (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 227); людей зас так музское, як и белоголовское плоти <...> поганская рука вѣ вечную побрала неволю (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 62); пор. син.: Нєх [ваш бог] вас вирвет от рук поганов названныхъ (1648 Єлег. 152)

2.3. Переконання, погляди, моральні якості

Номінаційні словосполучення з іменником *рука* у формі О.в. (рідше – З.в. та М.в.) вживаються в тексті українських пам'яток для характеристики якостей людини, її переконань, поглядів; переважно – від імені самої особи-діяча, а тому часто в поєднанні із займенниками *мой, свой, нашъ* та ін.:

- **рука грѣшна**: Поневаж не писал духъ святыи ни аггль но рука грѣшна и брѣнна (Угринівці, 1592 УИ 1911/2, 36); пор. син.: будуь выдан в руки грѣшникомъ (Височани 1635 УЄ № 62, 17 зв.)

- **рука брѣнна** : див. цитату вище; пор. син.: *брѣнною рукою моєю* <...> писан въ святои афонстеи горѣ (Афон, 1614 ЛСБ 38)

- **руки геретическіе**: Але приселься еси и до тыхъ, которыхъ былъ и въ руки свое спросные, геретическіе взяти не годень! (Вільна, 1599 Ант. 725)

- **рука негодная**: Прїими всемогущїй; и вседержавный Боже, сїю малую мрежу; або сѣтку; негѣднои руки мои и мрачного оума моєгѣ (Чернігів, 1646 Перло 169 зв.)

- **руки непрїятельскіе**: Замѣнь и сель зъ приселки фольварки по два кротъ зъ рукъ непрїятельскихъ выискиваючи, кошты не малые вѣдучи <...> церковъ будоваль (Краків, 1595 АСД I, 198–199); еслибысь хотъ мало схотѣль вызволити себе з непрїятельскихъ роукъ (Острог, 1607 Лѣк. 108); пор. син.: княз Костантин в руки нашего непрїятеля московского попал (Берестя, 1516 АС III, 133); пан Янь Оратовский <...> скоро толко по выстю з неволи, з рук непрїятеля Крижа Светого, татарских, вышедъшы, жалобливе <...> сведчыл (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 168)

- **руки плюгавые**: Не смѣю плюгавыхъ рукъ моихъ простирати [до Богородиці] (Львів, 1631 Волк. 8)

- **руки преподобные**: втцѣ Гевргїю Архиепископу землѣ молдавської в преподобныхъ руцѣ честно втдати (Львів, 1590 ЛСБ 146)

- **руки спросные**: Але приселься еси и до тыхъ, которыхъ былъ и въ руки свое спросные, геретическіе взяти не годень! (Вільна, 1599 Ант. 725)

- **рука щодробливая**: Вамъ того было догледети, а не кролемъ, которыхъ щодробливая рука никому не есть затворена (Вільна, 1599 Ант. 855)

- **руки чисты**: Рүки мѣймо чисты вт злого и несправедливого набытку (Київ, 1637 УЄ Кал. 213).

У ділових пам'ятках XVI–XVIII ст. уживаними є вирази-кліше *по змерлой рүце* для номінування небіжчика, покійника: то все по змерлой рүце зь именами до рук его прышло (Гродно, 1555 ЛНБ 20/Id, 2989, 83зв.) та *по пустои рүце* на позначення відсутності власника чи спадкоємця: Теж естли бы хто хотел кому записати которым спадкомъ которыи бы мел на него приити веновное <...> або которую колвекъ близкост, которыи бы колвекъ по ближнем по пустои рүце мело спасти а тотъ бы еще был жив тогды такового спадку никто не может продати (1566 ВЛС 71зв.).

II. Другу за чисельністю групу формують ті синекдохічні словосполучення, що є прислівниковими конструкціями і виконують роль обставини способу дії переважно в текстах ділового стилю. Це, зокрема, вирази-штампи:

- **рукою власною** 'власноручно, особисто', **руками власными** 'т.с.', **рука (руку) власна (властная, властивая, влостная)** 'тс.': [тестаментъ] сыкгнетом своим запечаталь и влостную рүку свою подписалъ (Острог, 1539 AS IV, 209); А для лепшое твердости и я сам печат свою приложил, властивую руку свою подписал в сего моего листу (Луцьк, 1555 АрхЮЗР 8/VI, 50); лукаш строич логофет рүка власна (Сучавиця, 1598 ЛСБ 321); на цю свою власну руку подписую (Фольварк, 1606 НЗУжг. XIV, 226); руками се своими власными подписать рачили (Тригорськ, 1648 ДМВН 219); Дан в чигирине Богдан Хмелницкий рукою власною (Чигирин, 1650 Гр.Хм. 293, 1, 309); Дано в Ірклѣю <...> Иван Выговский, писар воиска запорозкого Богданъ Хмелницкий рүка власна (Іркліів, 1650 ЛОИИ 128, 69); писанъ [листь] у вѣниси <...> Василеи чечил рүкою власною (Вінниця, 1616 ЛНБ 15/Іс, 279, 1); писанъ [листь] у лаховцахъ <...> Иван сенюта властнаѧ рука (Ляхівці, 1548 ЛНБ 19/Id, 266, 26)

• **рукою збройною та рукою кгвалтовною** ‘насильно, силою’ [СУМ¹⁴ 2, 306]: панъ Марътынъ Бърневский <...> зъ многими слугами своими <...> рукою збройною а кгвалтовною, урядника моего владычного <...> зъбили (Володимир, 1590 АрхЮЗР 1/І, 276)

• **оборонною рукою** ‘обороняючись, захищаючись’: А æ сам // бым с приæтелми своими вборонною рукою до лѣса не ушол, подобно бы мене в смерть приправили (Черниця, 1608 ЦДІАК 11, 1, 5, 31–31 зв.); панъ Вилгорский, видечи на себе кгвалтъ, <...> теды оборонною рукою <...> // до тое жъ вески Капустина ушедлъ (Луцьк, 1609 АрхЮЗР 6/І, 365–366)

• **щедрою рукою** ‘щедро’: Церкви и Монастырѣ фундоваль, и щедрою рукою надалъ (Київ, 1624 МІКСВ 101)

• **рукою посполитою** ‘спільно, за згодою’: Я, Уляна Потаповая <...> // продала есмы, весполь з сынми своими, посполитою рукою тихъ то детей моихъ и мене, нашо власное ойчистое [именѣ] (Київ, 1531 АрхЮЗР 7/І, 69–70); Æ Василей изъ жоною мою <...> з дозволенемъ и вѣдомостю блискихъ нашихъ продали есмо посполитою рукою нашою имѣне свое (Ковель, 1542 AS IV, 324) та ін.

Цікаві спостереження дають матеріали про антонімічні словосполучення, де атрибутивами-означеннями є слова **правый** та **лѣвый**. З усіх 126 ексцерпованих цитат 98 ілюструють функціонування прислівникових словосполучень:

• **в правой руке** ‘з правого боку, праворуч’, **у правую руку** ‘т.с’, **в правую руку** ‘т.с.’, **по правой рұцѣ** ‘т.с.’: дорога идеть <...> з Городельца в правой руке в заросли (Ковель, 1537 AS IV, 111); у правую руку берег поля панее Олехное Загоровское дворца ее Островецкого (Володимир, 1569 АрхЮЗР 8/VI, 252); гай липовый пана войскового <...> в левую руку, а дворець панский в правую руку (Підгайці, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 36); тими ставками и тим же потокомъ вгорѣ лѣсом межи гори долиною идучи лагодов по лѣвои рұцѣ, а æхторов по правой рұцѣ (Унів, 1581 ЛСБ 61); идучи долув Росью – по правой руци входы воеводства Браславского, а по лѣвои руке воеводства Киевского (Брацлав, 1570, АрхЮЗР 8/І, 261); млын его новыи запаленыи был вт фундаменту самого аж до верху стены по правои рұце (Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 15) та ін.

• **в левую руку** ‘з лівого боку, ліворуч’, **по лѣвой руцѣ** ‘т.с.’, **з левое руки** ‘т.с.’: гай липовый пана войского <...> в левую руку, а дворець панский в правую руку (Підгайці, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 36); тими ставками и тим же потокомъ вгору лѣсом межи гори долиною идучи лагодов по лѣвои руцѣ, а ахторов по правой руцѣ (Унів, 1581 ЛСБ 61); неподалеку пришло болото з левое руки (Івниця, 1582 ККПС 79) та ін.

І лише 28 цитат засвідчують функціонування вільних АСС **правая рука** та **лѣвая рука**: взявши за правую руку его поднал его и тогда ж оумоцнилисѣ емоу плеснѣ и голени его (к. XVI ст. КА 13); вранник показал <...> на палци великом у руки правое рану рубаную (Володимир, 1575 ЖКК I, 60); у Гаврила <...> раны на руке правои, повыш локтя (Житомир, 1582 АЖМУ 43); у товариша его <...> на левои руке рана поперець тятаа (Житомир, 1584 АЖМУ 118); у левои руки палцы порезаныє до крови (Луцьк, 1602 ЛНБ 5, II 4050, 72) та ін.

Окремо подамо кілька ілюстрацій, вибраних виключно з Учительних Євангелій XVI–XVII ст.: если даєш милостыню, нехай же не вѣдаєт лѣває рука твоє шьто дає праває рука (Володимир, 1571 УС Вол. 47); коли чиниш милостыню, давай правою роукою, абы лѣває не чоула (XVI ст. УС № 91, 46); Если тебе теж праває рука твоє горшит вдотни єє (Хорошів, 1581 Єв.Нег. 6); мовит тыж десница твоа оудръжит ма, праваа рука твоа задръжит ма, то єст ратунок твой вѣ всем добрым подпоможет ма (Височани, 1635 УС № 62, 48 зв.). “Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.” подає їх під реєстровим словом **лѣвый** як ілюстрації до значення ‘розташований із того боку тіла, де міститься серце; лівий’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 123–124]. Проте, на нашу думку, варто такі ілюстрації все ж подавати під ремаркою “образно”, оскільки такі вирази **правая рука** та **лѣвая рука** лінгвістично вільні, проте композиційно зв’язані, тобто культурологічно марковані (у цьому випадку зумовлені релігійним дискурсом).

III. Найменша за чисельністю група – словосполучення із субстантивом **рука**, що є вільними і композиційно, і мовно (15 % від усіх вибраних словосполучень):

- **руки материнские:** вбразы Блжіей Мтрѣ, на которыхъ збавитель младенецъ выраженный на рѹкахъ Материнскихъ ношонъ бываесть (Київ, 1627 Тр. 659)

- **руки презвитерские:** а тот час в рѹкахъ презвитерскихъ Крестъ Чесный целовати маеъ (1623 ПВКРДА I-1, 40)

- **рука єрейская:** Крестъ Чесный целовати маеъ и рѹкѹ єреискѹю (1623 ПВКРДА I-1, 40)

- **рука сухая:** самъ же Господь <...> кгда челоуѹку, сухѹю руку маючому, въ божницѣ словомъ зцѣлилъ (1603 Пит. 72)

- **руки архієрейские:** Рѹкоположеніє, алболи в' складаніє рѹкъ архієрейскихъ в' посвященію свашенника (Львів, 1642 Жел. О тайн. 15 зв.)

- **руки неумытыє:** Євглиста выпиосуєтъ аекъ законъници жалоуют, же оученици неоумытыми роуками аѣдають хлѣбъ (1556–1561 ПЄ 152).

Проте і тут виявляємо образне використання вільних словосполучень, як-от: просѣмо [Богородицу], абы пречистыи рѹки свои до Распатога сына своего (Київ, 1632 МІКСВ 272); Пять патриархов ся зовет (посполу з рымским будучи), пятоперстная рука в тѣлѣ церковном под главою самым Христом (1608–1609 Виш.Зач. 214).

Отож такі метонімічні (синекдохічні) конструкції XVI–XVIII ст. є, за нашими спостереженнями, переважно загальномовними. Метонімічні моделі (підмоделі), як стверджують мовознавці, з часом змінюються, “у плані не тільки збільшення або зменшення їх конкретного лексичного наповнення, а й зникнення одних із них і появи нових” (Енциклопедія, 2000, с. 341). У лексиконі сучасної української мови такі комплекси збереглися частково, проте й ті, що закріпилися (*щедра рука, чисті руки, надійні руки, грішна рука, власною рукою* та ін.), і ті, що не увійшли до сучасного лексикону, – усі є живим, яскравим свідченням української матеріальної та культурної традиції і водночас важливим засобом для створення мовного портрета українців XVI–XVIII ст.

Література

- Гринчишин Д.Г., Чікало М.І. (1994). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів.
- Дидик-Меуш Г. (2011). Скрушене серце, чиста душа і побожний умисель. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту. 1 // Писемні пам'ятки: сучасне прочитання. Відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів. С. 40–68.
- Дидик-Меуш Г. (2013). Жива вѣра, досконала надѣя і любовь взаємна. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту. 2 // Писемні пам'ятки: від картотеки до словника. Відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів. С. 7–28.
- Дидик-Меуш Г. (2015). Всемогучий Богъ, добротинный чоловікъ і жива церковь. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту. 3 // Писемні пам'ятки : текст і контекст. Відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів. С. 41–70.
- Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (1994-2018). Відпов. ред. : Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів. Вип. 1–17 (видання не завершене).
- Українська мова. Енциклопедія. (2000). Редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана.
- Яковенко Н. (2002). Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика.
- Яковенко Н. Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий – ніколи. Дата перегляду вересень, 12, 2018, з: <http://science.platfor.ma/natalya-yakovenko> / Про факти й домисли